

L'educació domèstica al segle XIX: teoria de les esferes i els models de professionalització docent

Raquel de la Arada Acebes

Universitat de Barcelona

RESUM

Des de la segona meitat del segle XIX fins al tombant de segle, l'educació de les dones va esdevenir una qüestió social de primer rang que havia de contribuir a apaivagar les tensions que posaven en perill el nou ordre liberal burgès. L'educació domèstica, considerada pels polítics liberals del primer terç del segle XIX una qüestió privada, va esdevenir a partir del període isabelí, especialment amb l'entrada en vigor de la Llei Moyano de 1857, un assumpte públic. Els textos d'autores i autors de la més variada ideologia i professió, que giraven al voltant del discurs de la domesticitat, permeten comprovar la continuïtat i els canvis de l'ideal burgès per a les dones al llarg de la segona meitat del segle XIX. Paral·lelament, es van fundar escoles normals de mestres que van fer possible l'extensió d'aquest ideal de la burgesia a través de les escoles de nenes.

PARAULES CLAU: educació domèstica, història de l'educació de les dones, gènere i educació, dones al segle XIX, discurs de gènere, escoles normals de dones mestres.

ABSTRACT

From the second half of the 19TH Century until the turn of the century, women's education became a first-order social question that would contribute to pacifying the tensions that endangered the new liberal bourgeois order. Household education, regarded by the liberal politicians of the first three decades of the 19TH Century as a private question, became, as of the Elizabethan period, and particularly with the enactment of the Moyano Law of 1857, a public one. Writings by authors of diverse ideology and professions on the dis-

course of domesticity, allow us to verify the continuity and the changes in the bourgeois ideal for women throughout the second half of the 19TH century. Parallel to this, teacher training colleges were founded that made it possible to spread this bourgeois ideal through children's schools.

KEY WORDS: domestic education, history of the education of women, gender and education, women in the 19TH Century, gender discourse, women's teacher training colleges.

Mentre la societat civil vuitcentista maldava per la secularització en l'esfera pública, la retòrica religiosa reforçava la responsabilitat i el compromís que les dones adquirien dins l'esfera privada. Fins i tot als cercles republicans més radicals, les dones havien de complir amb la seva missió sagrada, una mena de sacerdoci que els exigia el sacrifici personal en benefici de la família.

L'educació moral de les dones constitueix el puntal bàsic per a la materialització del paradís domèstic. L'ideari burgès establia les obligacions femenines de forma dogmàtica.¹ Emergia una nova mística de la feminitat: el seu ministeri li exigia la renúncia a la independència personal, el culte es traslladava al nou temple de la llar domèstica i la seva missió sagrada era determinada pel seu destí biològic: la maternitat. El sacerdoci femení exigia el sacrifici per amor a la família, la dona era investida com a santa o àngel de la llar i model de virtut moral, i la seva vocació natural era l'instint maternal i domèstic. A través d'autores i autors de manuals d'educació moral i pedagogia per a nenes i dones mestres es reforçava aquest discurs.

L'educació domèstica del període isabelí

Llibres com el de Madame Campan eren traduïts i editats a Barcelona a mitjan segle XIX, i en aquest sentit el seu manual *Tratado de la educación de las niñas* (1845)² constitueix una mostra de la pauta que les famílies burgeses benestants havien d'imprimir en les seves filles.

La introducció d'aquest llibre s'inicia amb una citació de Napoleó: «L'avenir des enfans est l'ouvrage des mères», la idea que les mares són les primeres a influir en la descendència i la importància d'aquestes primeres impressions en els in-

1. Catherine JAGOE et al., *La mujer en los discursos de género: Textos y contextos en el siglo XIX*, Barcelona, Icaria, 1998, p. 24-25.

2. Madame CAMPAN, *Tratado de la educación de las niñas ó sea consejos á las madres que desean educar bien á sus hijas; seguidos de varios preceptos de moral y de urbanidad para instrucción de las muchachas de condición humilde*, Barcelona, Imprenta de D. Manuel Saurí, 1845. (Traductor: Luis Bordas.)

fants. El discurs és convencional i no sembla posar en perill la jerarquia de gènere. Va adreçat especialment a les mares, principals responsables de l'educació de les filles.

Aquest tractat resulta interessant perquè hi convergeixen la pedagogia tradicional i la nova pedagogia per a les dones burgeses. Aquesta confluència de virtuts morals i experiència en l'educació de la infància permetrà la incorporació progressiva de les dones dins la xarxa escolar. Les reticències dels recalitrants envers l'escolarització de les nenes seran apaivagades amb la confirmació dels rols d'esposa submissa i mare que proposa l'autora com a finalitat educativa. Aquesta doble codificació és pròpia del vuit-cents i sembla un doble parany. Per una banda, les dones han de sortir del nucli domèstic per rebre la nova educació, per l'altra, l'educació ha de tenir per última finalitat que les dones tornin a la llar per poder bastir el seu domini, un espai propi on quedaran recloses. El joc d'imatges dinsfora, públic-privat permet una doble interpretació que complau ambdós gèneres i estableix dicotomies, amb unes correlacions i uns equilibris delicats.

L'autora manté convencions d'altres tractats clàssics d'educació de les filles, que advoquen més per una educació moral que per la instrucció o l'educació intel·lectual; convencions de l'educació tradicional de les dones, com ara que no cal emprar massa temps en llur educació per no caure en l'extrem indesitjable de les dones sàvies i pedants, o bé que la feblesa inherent a la naturalesa de la dona s'ha de combatre amb la fortalesa moral i l'exemple de la mare virtuosa perquè aquesta constitueix el model més eficaç, ja havien estat expressades pels manuals de clergues com Fénelon (*Traité de l'éducation des filles*, 1687), qui havia aconseguit llur reconeixement amb la publicació de llibres sobre educació de les dones. Madame Campan, sense voler trencar amb la tradició, incorpora al discurs convencional elements de modernitat; s'havien d'introduir nous principis per tal d'assolir els objectius per a l'educació de les filles, com l'ordre, la higiene i l'economia domèstica que, si no eren matèries conegudes per la mare, s'havien de procurar ensenyar a l'escola. L'autora deixa clar que es tracta d'un model educatiu nou, que s'adiu amb el canvi de règim constitucional i persegueix la finalitat de preparar les dones per al govern de la llar, la criaça de la descendència i el manteniment de la pau social. La dona haurà de ser «capaz de poner en orden la economia, de arreglar los espíritus y de conservar la salud de su familia».³ Aquesta funció cabdal però anònima tindrà un àmbit privat d'actuació, l'esfera domèstica, defugint qualsevol protagonisme i contribuint a la reforma de la moral pública. Amb aquesta manera de procedir les dones sostenien l'eix al voltant del qual girava la moral burgesa: l'espai domèstic, la intimitat, la privacitat.

3. Madame CAMPAN, *Tratado de la educación de la niñas...*, 1845, p. VII.

Un text com ara *Curso de educación para las niñas* (1844)⁴ es presentava com un manual per a l'educació domèstica editat com a col·lecció. Es tractava d'un curs complet de formació després de l'ensenyament primari. La mare, guia moral i intel·lectual de la filla, havia de responsabilitzar-se de la formació del caràcter en un dels moments crítics, l'adolescència. La virtut de la noia quedava fixada gràcies a l'educació domèstica, que permetia a les mares intervenir amb criteris il·lustrats i racionals, respectuosos amb la religió i els bons costums. També fa referència a Fénelon i posa l'accent en virtuts com la neteja i la laboriositat. L'instint maternal no era suficient per a l'educació de les noies; es tractava d'una educació fonamentalment moral, tot i que s'aborda també l'educació física i intel·lectual. Aquest curs es dividia en sis parts; la primera, metodològica, consells a les mares educadores, i la resta eren continguts curriculars: gramàtica, aritmètica, història sagrada, mitologia i geografia, coneixements considerats útils i adients per a una dona d'un elevat estatus social.

Els manuals analitzats fins ara anaven adreçats a les mares de la petita i mitjana burgesia. Es tracta d'obres de caràcter moral que, tot i mantenir elements de la tradició com l'educació religiosa, incorporaven tímidament nous principis d'higiene i economia domèstica que tindran un desplegament curricular simultani als reglaments educatius del període isabelí. L'any 1847 s'afegia la higiene domèstica a l'ensenyament primari de les nenes, d'aquesta manera s'exportava l'ideal d'educació domèstica de les dones burgeses a les escoles públiques i privades de nenes, tot preservant la moral i religió catòliques. S'aconseguia així mantenir l'ordre social tradicional inserint el nou ordre domèstic, sense posar en perill les jerarquies socials i de gènere establertes.

L'educació domèstica per a les futures mares de família

Un dels autors de manuals amb més prestigi fou Mariano Carderera,⁵ el qual va exercir com a director de l'Escola Normal masculina de Barcelona i, més tard, com a cap d'Inspecció d'Instrucció Primària. Va ser cessat del càrrec per Ruiz Zorrilla, al Sexenni Democràtic (1868-1874), però va reincorporar-se al ministeri amb el Govern conservador de Cánovas del Castillo, en temps de la Restauració borbònica.⁶

4. *Curso de educación para las niñas*, Madrid, Imprenta de Hidalgo, 1844.

5. Mariano Carderera va editar una extensa obra adreçada a la formació de mestres a les escoles normals i llibres de text per a l'ensenyament obligatori; la seva autoritat dins del camp de la pedagogia va ser reconeguda pels seus contemporanis. Va néixer a Osca l'any 1816 i va morir a Madrid el 1893.

6. J. MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, *L'Escola Normal de Barcelona 1845-1972*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000, p. 531.

De Mariano Carderera és l'obra *Guía del maestro de primera enseñanza ó estudios morales acerca de sus disposiciones y conducta con un apéndice sobre la educación de la mujer* (1884); dins d'aquest apèndix l'autor destacava algunes de les característiques pròpies de l'educació de les noies. La tesi hegeliana de Mariano Carderera que l'home és cultura i la dona naturalesa es confirmava per un seguit de principis que diferenciaven l'educació de les dones: havia de ser aquesta una educació per a la família més que per a si mateixa o per als negocis públics. Al mateix temps es tractava d'una educació fonamentalment afectiva, una educació dels sentiments, moral i religiosa.

El currículum es basava en els assumptes domèstics, les labors d'agulla i les ocupacions que consolidaven l'instint maternal, com ara el joc de nines. Estava en contra de l'educació d'adorn, basada en la coqueteria, i defensava la bellesa, en un sentit més moral que físic. Aquesta bellesa s'havia de trobar en la virtut, la pietat i l'exemple, i no era partidari de la ignorància de les dones per mantenir llur innocència i candidesa naturals.

Les ocupacions de les futures dones havien de ser el govern domèstic, l'educació de la descendència, les labors pròpies del seu sexe, les ocupacions mecàniques i la cultura espiritual, activitat interior basada en la pietat i la religió. L'educació havia d'anar adreçada a aquests objectius.

En un altre llibre del mateix autor, *La ciencia de la mujer al alcance de las niñas*, les destinatàries són les alumnes d'ensenyament obligatori. Quan Mariano Carderera escriu el llibre, recordava una dama, coautora del manual però anònima, que servia de model i guia. Sembla que aquesta senyora atorgava l'autoritat femenina que mancava a l'obra, però quan Carderera escriu el llibre aquella senyora ja havia desaparegut. L'autor ens recorda les lliçons d'aquella distingida dama com a educadora de nenes. Aquest recurs literari li permet expressar a través d'una dama venerable les idees més tradicionals que, narrades per ella, són experiències viscudes des de l'altra banda. Així, l'autor no haurà de justificar amb raonaments tot allò que posa en boca d'aquella il·lustre dona.

Els capítols següents, II, III i IV, porten per títol «Dios», «El hombre» i «La mujer», respectivament; aquest ordre en la seqüenciació situa tots els elements imprescindibles per a mantenir la jerarquia d'un vell discurs. L'economia verbal d'aquest llibre de text permet veure amb claredat que les dones han de ser educades per a la seva missió social, la maternitat, i la finalitat que persegueix el llibre és la transmissió de virtuts i models morals més que de coneixements.

Un altre dels polítics que va manifestar llur preocupació per la formació dels mestres i, especialment, per la manca de formació de les mestres va ser Laureà Figuerola. A la seva obra *Guía legislativa é inspectiva de instruccion primaria* (1844), va exposar el seu pensament sobre la formació del professorat analitzant la legislació vigent aleshores, la Llei de 21 de juliol de 1838, i contrastant-la amb la seva experiència

com a inspector de les escoles de la província de Barcelona. Recomanava canvis per a la reforma dels requisits per a l'examen de les mestres aspirants al títol.

Per a realitzar l'examen de mestra calia aportar la documentació següent a la secretaria de la comissió encarregada d'inscriure les candidates a l'examen: fe de baptisme, amb la qual havien d'acreditar tenir vint anys complerts, certificat de bona conducta moral i política de l'Ajuntament i del capellà del darrer lloc de residència on hagués viscut un mínim de sis mesos, i la fe de casades, en cas que fos aquest l'estat civil de la candidata. Les aspirants no havien de patir cap defecte físic o malaltia, bé perquè es prestaven al menyspreu o al ridícul, o bé perquè es consideraven incompatibles amb l'exercici professional.

La comissió examinadora havia d'estar formada per mestres homes i dues mestres dones com a mínim, o en cas que això no fos possible, dues senyores expertes en les labors que s'havien d'ensenyar a les escoles. Pel que fa al tipus de prova, si per als mestres els exàmens eren públics, els de les dones mestres ni eren públics ni es feien preguntes per escrit sinó que s'examinaven amb una prova oral que tenia caràcter individual.

A propòsit dels deures de les mestres, Laureà Figuerola posa l'accent en aquells amb relació a les alumnes que tinguin al seu càrrec; segons l'autor, l'educació moral de les futures mares de família a través d'aquestes escoles serà el principal objectiu pedagògic de les escoles de nenes. Els valors fonamentals que havia de transmetre la mestra eren la higiene, la laboriositat, la bona conducta moral i el compliment dels deures religiosos.

Aquest polític i moralista critica amb duresa el reglament vigent perquè té en consideració el coneixement de matèries que, com la geografia i la història, no són útils i ni tan sols són necessàries als homes per tal d'obtenir el títol de mestre elemental. En substitució d'aquestes matèries, que Figuerola considera d'adorn, proposa la utilitat del dibuix lineal. Segons el parer d'aquest polític, les dones amb coneixements històrics i geogràfics serien insuportablement pedants i això perjudicaria altres disciplines més necessàries i útils per eradicar la ignorància de les dones a Espanya.

La regeneració moral per mitjà de mares i mestres

Pilar Pascual de Sanjuán⁷ és una de les autores més prolífiques de textos de caràcter professional editats a la ciutat de Barcelona. La creixent necessitat d'una

7. Pilar Pascual de Sanjuán (Cartagena 1827-Barcelona 1899), filla del militar Francisco Pascual, i de Mariana Ibars, que es va preocupar per la seva educació. Va haver de contribuir a l'economia familiar

preparació específica per a les dones a les escoles normals de mestres, centres de formació acadèmica i professional simultàniament ja que aquestes no tenien accés a l'ensenyament secundari, va portar Pilar Pascual de Sanjuán, directora de l'escola annexa de la Normal de Barcelona, a redactar aquest manual, juntament amb el seu segon marit, Jaume Viñas i Cusi.⁸

Segons consta a la nota de l'editor, Antonio J. Bastinos, aquest manual obeïa a la necessitat de considerar la formació de les mestres adequant-se a les noves demandes educatives del tombant de segle. Aquest tractat específic per a l'educació de les dones, editat el 1896, seguia el camí dels pioners Otó Fonoll i Josep Lledós i Naya, ja publicats per la mateixa editorial. Però a diferència dels anteriors, l'editor assenyalava que aquest manual no s'havia quedat antiquat, ja que s'havia adoptat com a llibre de text a les escoles normals i havia estat reeditat a començaments del segle xx amb l'actualització de la part legislativa.

Segons el manual de Pilar Pascual de Sanjuán i Jaume Viñas, la primera de les funcions socials encomanades a les dones era vetllar per la família. Aquesta idea no era exclusiva del conservadorisme polític i del neocatolicisme sinó un dels pilars del regeneracionisme que defensaran intel·lectuals i polítics de signe polític oposat. Aquesta missió sagrada de la dona, la llar com a nou temple domèstic, constituirà el primer objectiu educatiu. L'ideal moralista de la bona mare té connotacions religioses que s'adiuen amb el catolicisme, però a la vegada prescriu unes virtuts morals laiques que convenen a la ideologia liberal més individualista i, per damunt de tot, imposen un únic model que des de qualsevol vessant polític no deixa gaire marge de maniobra.

En paraules de la mateixa autora: «La misión natural de la mujer, por más que otra cosa se pretenda, es la de ser el ángel del hogar, desempeñando en la familia

amb treballs d'agulla, a causa de la mort del pare quan encara era adolescent. Casada amb un farmacèutic a vint-i-un anys, s'instal·la a la ciutat de Lleida i obre un col·legi privat. Obté el títol de mestra el 1856 a l'Escola Normal Central. A trenta anys (1857), queda vídua i ingressa a l'ensenyament públic, on exerceix de directora de l'escola de nenes de Vilassar de Mar (1857-1861). Exerceix també als municipis de Manresa, Sabadell i, en darrer lloc, a Barcelona, on, a partir del 1878, és nomenada regent de l'escola annexa a l'Escola Normal de Dones Mestres. Va signar un gran nombre d'articles i llibres de text per a l'educació de nenes i la formació de dones mestres. Així mateix, va ser integrant de l'equip de redacció d'*El Monitor de Primera Enseñanza*. Vegeu Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, «Directores o regents de les escoles annexes de nenes», a *L'Escola Normal de Barcelona 1845-1972*, p. 553; Aurora RIVIÈRE GÓMEZ, «Pascual de Sanjuán, Pilar», a Cándida MARTÍNEZ, Reyna PASTOR, M. José de la PASCUA i Susanna TAVERA (dir.), *Mujeres en la historia de España: Enciclopedia biográfica*, Barcelona, Planeta, 2000, p. 626-628.

8. P. BALLARÍN DOMINGO, «Maestras, innovación y cambios», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres* (Universidad de Granada), vol. 6, núm. 1 (1 juny 1999), p. 81-110.

los elevados cargos de esposa y madre.»⁹ Així, aquesta havia de ser, doncs, la funció més elevada que havien de desenvolupar les dones dins la societat.

Dins del mateix manual de Pilar Pascual de Sanjuán es consolidava el discurs de la domesticitat, es manifestava una opinió contrària al feminisme radical, atès que s'oposava a la integració de les dones a l'espai polític dels mítings i al seu ingrés a l'espai acadèmic dels ateneus. L'aspiració de l'autora era acostar l'educació de les dones als països més avançats en aquesta matèria, on s'havien creat escoles *menagères*, les assignatures essencials de les quals eren el domini exclusiu de les funcions de mare de família i mestressa de casa.¹⁰

L'autora d'aquest manual de pedagogia crida l'atenció sobre el paper protagonista que tenia la mestra, com a model de dona i educadora simultàniament. Això es pot deduir d'aquest i d'altres discursos que tractaven sobre els deures de la mestra, publicats a partir de mitjan segle XIX. En aquests manuals de pedagogia apareixia la mestra com a exemple a seguir; constituïa el paradigma moral que retratava les aspiracions de la burgesia liberal respecte a les dones del seu grup, aspiracions que s'estenien per mitjà de l'escola als grups socials més humils, i es generalitzaven com a patró ideal de conducta que havien d'introduir les mestres a través de la docència. Aquesta figura mediadora entre els valors de la burgesia i el poble havia de mantenir una distància equidistant i de difícil equilibri, una proximitat, però, sense excés de confiança que permetia l'exercici de la seva autoritat moral. Es tractava d'un personatge desclassat, sense consciència política, neutre. La mestra havia de romandre aliena a les tensions socials, però havia de mantenir la moral indestructible del grup que representava.

El respecte a les jerarquies es remarcava com a deure de la mestra, que havia d'oïr l'autoritat incondicionalment per no posar en perill l'ordre social establert. Quan es considerés víctima de l'arbitrarietat de les autoritats, la mestra no havia de qüestionar les seves exigències sinó que havia de comunicar-ho als seus superiors amb prudència i discreció. Només aquests estaven autoritzats a restablir l'ordre i la llei.

La reivindicació del dret a la instrucció de les dones

Un altre enfocament radicalment diferent ens el presenta la doctora Dolors Aleu, una de les pioneres en l'estudi de la medicina a la Universitat de Barcelona i la

9. Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, Jaime VIÑAS Y CUSÍ i Magdalena S. FUENTES, *La educación de la mujer: Tratado de pedagogía para las maestras de primera enseñanza y aspirantes al magisterio*, 2a ed., Barcelona, Antonio J. Bastinos, 1904, p. 23.

10. Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, Jaime VIÑAS Y CUSÍ i Magdalena S. FUENTES, *La educación de la mujer...*, 1904, capítol XXII, apartat I.

primera a aconseguir el títol de doctora, per a la qual cosa va haver de traslladar-se a Madrid. En la defensa de la tesi doctoral va decidir-se per un dels temes proposats per la Facultat de Medicina de la Universitat Central de Madrid, *¿Cuál es la educación física y moral de la mujer, más conforme a los grandes destinos que le ha confiado la Providencia?* Amb el títol *De la necesidad de encaminar por nueva senda la educación higiénico-moral de la mujer* (1883) i apadrinada pel doctor Joan Giné i Partagàs, va reclamar el dret a la instrucció de les dones en tots els graus d'ensenyament. S'empara en la referència a autors que l'han precedit en la defensa de les dones, com ara Feijóo, Legouvé, Fernando de Castro o Castelar, i també esmenta autores contemporànies com Concepción Arenal i Sofia Tartilán, conegudes aleshores per obres com *La mujer del porvenir* (1869) o *Páginas para la educación popular* (1877), respectivament.

L'autora denunciava l'atròfia física i intel·lectual en què havien caigut les dones, tancades a la llar i sota la tutela dels homes. Fonamentava el seu retret en noves disciplines científiques com, per exemple, l'antropologia. En comparar la fortalesa física dels homes i les dones, trobava menys diferències entre ambdós gèneres en una tribu que en la societat aleshores considerada moderna. En parlar de la debilitat física i la deformitat del cos de les dones, aportava els seus coneixements d'anatomia i patologia per demostrar els prejudicis que la cotilla i l'absència d'exercici constituïen per al desenvolupament físic i la salut de les dones del seu temps. Argumentava que si, tal com deien els reformadors socials, el progrés de la societat es fonamentava en les dones, no era raonable que fossin objecte de la limitació o negació del dret a la instrucció. Fixant-se en els avenços que a l'estranger, especialment als Estats Units, havien fet les dones d'ençà que havien accedit a l'ensenyament superior, la doctora Aleu defensava que la instrucció de les dones les feia més lliures a l'hora de decidir el seu destí i les allunyava de la prostitució, un dels estigmes de la societat burgesa.

Pel que feia a l'ensenyament de les nenes, la seva instrucció havia de començar a set anys. Dolors Aleu era partidària de l'educació física per al desenvolupament i el creixement corporal. Aconsellava una bona alimentació i l'equilibri entre el descans i el treball. Els continguts que havien d'impartir-se a l'ensenyament bàsic eren lectura, escriptura, comptes i nocions d'història sagrada. Més tard, s'hi havia d'afegir gramàtica, història (especialment la d'Espanya), economia domèstica, higiene, fisiologia, botànica mèdica, medicina domèstica, geologia, meteorologia, història natural, religió, filosofia i arts. Considerava també, dins d'aquest pla d'estudis, la utilitat de l'aprenentatge de les labors d'agulla.

Així mateix, reclamava la possibilitat d'accedir als instituts d'ensenyament mitjà i a les universitats. Recordem que l'ensenyament mitjà i superior estava expressament prohibit per a les dones; la mateixa Dolors Aleu fou la primera doc-

tora en medicina de l'Estat espanyol i li van concedir aquest títol amb la condició que no exercís la professió mèdica.¹¹

La tesi socràtica que identificava el bé amb la ciència i el mal amb la ignorància va ser utilitzada per l'autora per a reclamar el dret a la instrucció de les dones i d'aquesta manera contribuir al progrés i millora social que tants reformadors vaticinaven. A les conclusions del seu treball tornava a insistir en la moral socràtica, lligant la instrucció general i especialment la higiene amb la reforma dels costums i el benestar de les famílies. Dolors Aleu en el moment de llegir la tesi doctoral ja havia editat un llibret de divulgació de trenta-quatre pàgines que titulà *Consejos a una madre*.¹²

L'agre debat que va suscitar l'accés de les dones a la medicina es pot conèixer a través de la lectura de la premsa professional entre els anys 1870 i 1890. Publicacions com *La Independencia Médica*, *El Siglo Médico*, *El Anfiteatro Anatómico Español*, *La Revista de Beneficencia*, *Sanidad y Establecimientos Penales*, *La Salud* i *El Genio Médico* manifestaven diferents posicions a favor i en contra de l'ingrés de les dones a la professió mèdica.¹³ Dolors Aleu i dues companyes seves, Helena Maseras i Martina Castells, havien protagonitzat una picabaralla dialèctica en què no van prendre la paraula. La doctora Aleu, considerant la pressió a la qual havien estat sotmeses per l'opinió pública, va aprofitar aquest treball escrit per a replicar els seus detractors i denunciar la injustícia de què havien estat objecte.

Llar *versus* món exterior

Les dones burgeses van bastir un paradís domèstic, un univers interior, un espai privat, però quan les necessitats econòmiques no permetien mantenir el culte domèstic, les dones havien de buscar mitjans de subsistència fora de la llar. El treball remunerat a les fàbriques o al servei domèstic es consideraven sortides in-

11. C. FLECHA GARCÍA, *Las primeras universitarias en España*, Madrid, Narcea, 1996. Aquesta és una obra de referència per a entendre les dificultats que van haver d'afrontar les pioneres a les universitats espanyoles.

12. «[...] la Srta. Aleu, primera en España que ha recibido un título de Facultad mayor. [...] Nuestra joven comprofesora ha inaugurado su carrera con la publicación de un folleto de 34 páginas en 4º, titulado *Consejos a una madre sobre el régimen, limpieza, vestido, sueño, ejercicio y entretenimiento de los niños*. Este trabajo, escrito sin pretensiones, hállase destinado a infiltrar en el ánimo de las madres los más útiles preceptos higiénicos de la niñez, y ha de ser al mismo tiempo excelente guía para las comadronas. Así lo ha comprendido la autora, pues nos consta tendrá sumo gusto en regalar su libro a cuantas de aquellas señoras lo soliciten», *La Independencia Médica*, 1882, p. 261, citat per M. del Carmen ÁLVAREZ RICART, *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*, Barcelona, Anthropos, 1988, p. 135.

13. M. del Carmen ÁLVAREZ RICART, *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*, Barcelona, Anthropos, 1988.

dignes per al seu estatus social. El desprestigi que suposava per a aquestes dones el treball fora de la llar les va empènyer a considerar el treball a domicili, per no haver de sortir de l'espai privat. Una de les poques ocupacions aprovades socialment per a les dones burgeses eren els treballs d'agulla, activitat productiva que els ocupava llargues jornades però amb la qual obtenien un escàs benefici econòmic. Així mateix, van introduir-se com a professionals de l'ensenyament privat, alternativa que els permetia uns ingressos econòmics estables sense haver de sortir del seu domini. Al mateix domicili obrien les costures on les noies aprenien labors d'agulla, i moltes famílies pagaven de grat aquest ensenyament, que es considerava útil i necessari per a les futures mares de família.

Aquesta evolució la podem constatar a través de la biografia de Pilar Pascual de Sanjuán, autora d'obres pedagògiques i articles que obrien un nou camp d'activitat professional remunerada. Als seus escrits proposava una sortida digna per a les dones de la petita burgesia que permetia mantenir l'ordre i la pau social.

La maternitat social, entesa en sentit ampli, era conseqüència de la seva naturalesa femenina. L'autoritat de les dones en aquest espai propi era assimilada per totes les formacions polítiques pràcticament sense discussió. Així mateix, l'exportació del model maternal a camps com la beneficència, l'ensenyament i l'atenció a malalts va ser acceptada pràcticament sense reticències.

Magisteri per a les dones: missió domèstica i sacerdocí

Pilar Pascual de Sanjuán va exposar en un llibre la seva opinió sobre la professió de mestra.¹⁴ L'autora hi defensava la professió docent per a les dones. De fet, ella mateixa va exercir la docència. Per a moltes dones de la burgesia l'exercici del magisteri havia estat fins llavors gairebé l'única sortida laboral socialment admesa. Pilar Pascual veia aquesta professió com a ideal per al seu gènere, perquè permetia a una dona de la burgesia viure amb dignitat; era una professió compatible amb els seus deures domèstics i no entrava en competència amb els homes.

Els moralistes del tombant de segle van condemnar la presència de les dones casades a l'economia productiva, fins i tot corrents polítics republicans i l'internacionalisme obrer a les darreres dècades del segle XIX van considerar immoral el treball dels infants i de les obreres a les fàbriques, molt especialment el treball remunerat de les mares de família.¹⁵

14. Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, *Escenas de familia: Continuación de «Flora»*, Barcelona, Hijos de Paluzie, 1891.

15. «Alejar de la fábrica á la mujer, sobre todo desde que entrase á ejercer las augustas funciones de madre de familia», ASAMBLEA FEDERAL DE ZARAGOZA, *Constitución, reformas sociales, acuerdos, manifiesto del consejo*, Madrid, Imprenta de Anastasio Moreno, 1883, p. 28.

Per a Pilar Pascual de Sanjuán, les noies dedicades a l'estudi del magisteri no havien de descuidar les tasques pròpies del seu gènere: labors, cuina, neteja i govern de la llar. Tanmateix, les tasques domèstiques no podien omplir l'existència d'uns éssers que havien d'estar a l'alçada de la posició que havien d'ocupar a la família.¹⁶ Segons el parer de l'autora els avantatges de les noies educades com a mestres eren evidents: la carrera de mestra permetia la instrucció de les dones, els coneixements d'higiene i fisiologia, tan importants per a la conservació de la salut de la família, i el coneixement d'aritmètica i comptabilitat, tan necessari per a l'economia domèstica; sense aquesta formació i comptant només amb l'instint maternal, la rutina i el deure sagrat, es veurien abocades a la misèria en cas de desemparament.

En conclusió, la instrucció que rebien les dones a les escoles normals afavoria l'assumpció dels papers d'esposa, mare i mestressa de casa i el correcte compliment dels deures socials que la nova societat els havia encomanat.¹⁷

Defensa de la complementarietat dels gèneres

Al tombant del segle XIX el discurs de la domesticitat va haver d'evolucionar amb els nous temps cap a posicions més igualitàries. Aquesta renovada teoria de les esferes va coincidir amb el període de Restauració borbònica a Espanya —ini-

La mateixa Pilar Pascual de Sanjuán fa una crítica en aquest llibre a les famílies de classe obrera que priven els infants de l'escolarització en posar-los a treballar a les fàbriques; «los buenos padres no escasean gastos ni diligencias para que los hijos aprendan y se eduquen convenientemente [...] ¡Cuán culpables son los padres que, en vez de obrar de este modo, colocan a los niños, y hasta a las niñas, en una fábrica o taller, donde reciben un mezquino jornal, premio de un trabajo superior casi siempre a sus débiles fuerzas, privándolos de la educación e instrucción, que es alimento del alma!», Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, *Escenas de familia...*, 1891, a Ana AGUADO, «Pilar Pascual de Sanjuán: El trabajo femenino al servicio de lo doméstico», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres* (Universidad de Granada), vol. 2, núm. 2 (juliol-desembre 1995), p. 344.

16. «[...] a una altura no muy inferior a la del esposo que se elige por compañero, y algo superior a la de los hijos que se están educando y cuya dirección Dios nos confía», Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, *Escenas de familia...*, 1891, a Ana AGUADO, «Pilar Pascual de Sanjuán: El trabajo femenino al servicio de lo doméstico», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres* (Universidad de Granada), vol. 2, núm. 2 (juliol-desembre 1995), p. 342.

17. «La misión de la mujer es ser respetuosa hija, amable esposa, madre previsora y prudente ama de casa, y tanto mejor cumplirá estos deberes cuanto mejor se haya educado su inteligencia y su corazón», Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, *Escenas de familia...*, 1891, a Ana AGUADO, «Pilar Pascual de Sanjuán: El trabajo femenino al servicio de lo doméstico», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres* (Universidad de Granada), vol. 2, núm. 2 (juliol-desembre 1995), p. 343.

ciat l'any 1876—, de manera que amb l'objectiu d'aconseguir una relativa pau social es va defensar la complementarietat d'ambdós gèneres. Es tractava d'un discurs dins del corrent regeneracionista que advocava per l'educació de les dones com a companyes i educadores.

Un dels testimonis d'aquest corrent de pensament és el d'Ana M. Sólo de Zaldívar, directora d'una escola normal de mestres, que defensava la complementarietat d'ambdós gèneres amb diferents arguments. Sólo de Zaldívar reivindicava el dret a l'educació de les dones però no el dret a l'emancipació; pensava que les dones havien d'estar a l'alçada de la seva responsabilitat social però no havien de disputar el mateix espai als homes. Segons la filosofia organicista del moment, les dones havien d'acomplir una funció determinada dins del cos social però mai havien de competir amb els seus companys. De fet, les dones constituïen la gran roda on es recolzava l'organisme social.¹⁸

L'autora, fent referència al mite de la creació del Gènesi, al·legava que si Adam i Eva havien estat creats amb ànima immortal, si tenien la mateixa ànima, devien tenir les mateixes qualitats psíquiques; per tant, les diferències d'intel·ligència entre ambdós gèneres eren determinades per un fet social, l'educació.

Així mateix, criticava la instrucció que rebien nenes i nens a l'escola primària del seu temps. Afirmava que aquest aprenentatge, que es fonamentava tan sols en el desenvolupament de la memòria mecànica i conclouia als dotze o tretze anys per a les nenes, era irracional i inútil, i proposava un desenvolupament més harmònic per a la dona, que fes evolucionar a la vegada el seu cos i el seu esperit, tot respectant llur naturalesa psicofísica. Segons el parer de l'autora, amb el sistema educatiu del moment la dona no podia arribar a entendre la veritat científica, ni podia conèixer el bé ni el mal, ni distingir la virtut del vici.

Sólo de Zaldívar argumentava amb aquesta metàfora organicista que l'educació de la dona atenent només al seu cos, aliment material, havia descuidat llur intel·ligència, aliment espiritual. Aquest dèficit nutricional de la seva ànima, perfectible i educable, requeia tant en la seva persona com en la família i la societat. Per tant, s'havia de promoure l'educació del cos i de l'ànima, de la matèria i l'esperit. L'autora esmentava aquelles operacions psíquiques on intervenien el cos i la intel·ligència conjuntament: la percepció, els sentits, l'atenció reflexiva, la memòria racional, la imaginació, el judici i la lògica. La dona tenia la mateixa necessitat de cultura, havia de rebre instrucció al mateix nivell que l'home. Nogensmenys considerava l'educació de la sensibilitat; aquesta s'havia d'orientar cap al compliment

18. Ana María SÓLO DE ZALDÍVAR, «Necesidad social de la cultura en la mujer y consecuencias de su actual educación», a *Conferencias del Centro Pedagógico Gratuito*, Màlaga, Tip. del Colegio Español, 1896, p. 45-54.

de la llei moral i de la voluntat, per arribar a ser lliure en la determinació de les seves accions, guiada no únicament pel sentiment sinó també per la raó. En arribar a complir-se l'ideal de dona instruïda, aquesta seria capaç de transmetre als seus fills, al seu company o als altres homes de la família els sentiments del deure i de la justícia, fins i tot en períodes de crisi o adversitat, però sense sortir mai de la seva esfera, l'espai domèstic.¹⁹

Per a molts moralistes del tombant de segle, la moral social era competència exclusiva de les dones; de la fortalesa moral d'aquestes depenia l'ordre i la pau socials. Algunes dones de la burgesia, com Ana María Sólo de Zaldívar, van assumir aquesta responsabilitat en nom del seu gènere i van realitzar una campanya de propaganda en un to vehement i força allunyat de la realitat viscuda per les dones, víctimes de les tensions de gènere i de classe. Recordem a grans trets el context històric de finals del segle XIX; el clima enrarit que sorgeix amb un sistema polític corrupte com el de la Restauració, el malestar generat pels atemptats terroristes que sembraven el pànic entre la burgesia, la tensió social que provocaven les dures condicions de vida de la classe treballadora, que va haver d'organitzar-se en sindicats i convocar vagues generals per enfrontar-se als abusos d'empresaris i polítics, i, per acabar-ho d'adobar, els conflictes colonials que reclutaven les quintes entre el poble. Sembla que aquesta realitat no és del tot aliena al seu discurs i, per això, abans de concloure'l, Ana María Sólo de Zaldívar esmentava la dinamita, el desordre, la ruïna i la descomposició de la societat. No obstant això, l'autora dipositava la seva confiança en l'educació de les dones i maldava per aconseguir desvetllar les seves consciències.²⁰ Tanmateix, tot i reconèixer les mateixes capacitats intel·lectuals en l'home i la dona, no voldrà que aquesta pugui transgredir l'ordre social, ja que amb la teoria de la complementarietat està acceptant la desigualtat i la subsidiarietat de les dones, que han de romandre en un segon pla.

19. «Y esta obra diaria, constante, de la mujer en su hogar, semejante á la gota de agua que no se ve, pero que se filtra, y gasta la piedra sobre que cae, repetida en cada casa, en cada pueblo, mejoraría seguramente la sociedad humana y no habría tantos males que lamentar.

»Hermoso será el cuadro que ofrecerá España el día que se regenere por la educación y cultura de la mujer, sin que ésta se salga de su esfera, sin que se emancipe, como algunos pretenden, sin que usurpe sus destinos al hombre, ni pretenda igualarle en los derechos sociales», Ana María SÓLO DE ZALDÍVAR, «Necesidad social de la cultura en la mujer y consecuencias de su actual educación», a *Conferencias del Centro...*, 1896, p. 52-53.

20. «Pero mientras la mujer no colabore á la moral humana; [...] la sociedad avanzará con pasos de gigante á la ruina, y los efectos de la dinamita no serán nada, si se les compara con los desórdenes y desperfectos morales que causa la acción negativa de la mujer en la máquina descompuesta de la sociedad actual», Ana María SÓLO DE ZALDÍVAR, «Necesidad social de la cultura en la mujer y consecuencias de su actual educación», a *Conferencias del Centro...*, 1896, p. 53-54.

Institucions de formació docent per a les dones

Per a moltes autores del segle XIX, l'exercici de la docència va ser una de les poques professions socialment admeses per a les dones de la burgesia. En paraules de Pilar Pascual de Sanjuán, l'ofici de mestra era un mitjà de vida digne que feia compatible la instrucció i l'educació moral.²¹ Les primeres iniciatives en la formació de les noves mestres van córrer a càrrec d'institucions privades, que van avançar-se a l'Administració pública en la formació professional de les dones.

Una d'aquestes institucions va ser la Societat Barcelonina d'Amics de la Instrucció. Fundada el 28 de juliol de 1844, entre els seus fundadors destaquen els polítics Laureà Figuerola i Francesc Pi i Margall. La Societat va néixer amb l'objecte de promoure l'ensenyament, principalment la instrucció primària, i va tenir un caràcter filantròpic i literari. Aquesta associació celebrava certàmens anuals i concursos científicoliteraris on es presentaven memòries que plantejaven qüestions socials candents, entre les quals destacava el tema de l'educació de les dones. Així mateix, contribuïen a la difusió cultural amb l'edició de llibres per a l'ensenyament primari.

Aquesta societat consignava amb orgull que havia estat la primera corporació literària a obrir les seves portes a les dones amb els mateixos drets que els homes. Entre les seves sòcies trobem Dolors Moncerdà de Macià, Pilar Pascual de Sanjuán, Micaela Ferrer de Otálora, Emilia Serrano, baronessa de Wilson i sòcia honorària, i Vicenta Janer, totes elles conegudes per llur producció escrita i llur contribució en benefici de l'educació de les dones.

21. «[...] en nuestro país, puede decirse que no hay más carrera para las jóvenes que la de maestra de primera enseñanza, carrera que, si no enriquece a la que a ella se dedica oficial ni privadamente, ofrece un medio muy decoroso para vivir del producto de su trabajo a una viuda, a una huérfana o a la hija de padres acomodados, a quienes ayudaría y sostendría en la ancianidad, teniendo al propio tiempo la dulce satisfacción de ejercer la más noble de las profesiones: el sacerdocio de la enseñanza; tomando las niñas de manos de sus padres, que delegan en ella su autoridad y le entregan criaturas siempre ignorantes y muchas veces llenas de vicios y de defectos, para que las devuelva en su día hacendosas, corregidas de sus faltas, modificadas sus inclinaciones aviesas e instruidas en todo lo necesario para hacer la felicidad de su familia.

»Decía pues, que la carrera única a la cual puede dedicarse una señorita, no con gran lucro, pero sí con mucha honra y decoro es la de maestra de primera enseñanza; por lo demás, su instrucción puede ser tan alta como permitan las facultades intelectuales de cada una en particular, y el tiempo y los recursos materiales de que puede disponer durante su primera juventud; pero bien entendido, que los estudios a que se dedique nunca deben impedirle el que se ejercite en trabajos de aguja, es decir, en las labores propias de su sexo, y sobre todo, que adquiera práctica en el arte culinario, que sepa limpiar una habitación, hacer una cama y llevar el gobierno de la casa», Pilar PASCUAL DE SANJUÁN, *Escenas de familia...*, 1891, a Ana AGUADO, «Pilar Pascual de Sanjuán: El trabajo femenino al servicio de lo doméstico», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres* (Universidad de Granada), vol. 2, núm. 2 (juliol-desembre 1995), p. 341-342.

Una de les activitats més destacades de la societat va ser la creació i el sosteniment durant dos anys de l'Escola preparatòria de Senyores aspirants al Magisteri, origen de l'Escola Normal de Mestres dones de Barcelona. La Llei Moyano de 1857 va contribuir a la generalització de l'escolarització de les dones i, simultàniament, gràcies a aquesta llei es van fundar les primeres escoles normals de mestres per a dones a moltes capitals de província. A Barcelona, la Reial ordre de 13 de març de 1860 va autoritzar la fundació i el sosteniment de l'Escola d'aspirants al títol de Mestre a la Societat d'Amics de la Instrucció, atès que no se'n feia càrrec l'Administració provincial. Es va començar el primer curs el 22 d'abril de 1860, amb cinquanta-sis alumnes matriculades. El director de l'Escola Normal de Mestres masculina i president de l'Associació d'Amics de la Instrucció, Otó Fonoll, va col·laborar com a professor a l'inici dels cursos per a les dones mestres,²² impartint l'assignatura de principis d'educació i mètodes d'ensenyament, i va encarregar-se de la redacció d'un manual per tal d'adaptar-se a les necessitats d'un alumnat que accedia directament de l'escola primària a l'escola normal.²³ Tret de dues professores de perfecció de labors, Josefa Margall de Nogués i Elena Febrer de Casals, la resta dels professors del centre encarregats de la docència eren homes. Al capdavant de disciplines com economia domèstica hi havia Buenaventura Pau, i de l'assignatura d'higiene domèstica s'encarregava Francisco Javier Cots. Al cap dels dos primers anys de funcionament, la Diputació Provincial es va fer càrrec d'aquesta escola normal de dones.

Un altre dels fronts oberts per aquesta societat va ser el debat teòric al voltant de l'educació que havien de rebre les dones. L'autoria de les memòries i els treballs divulgats al voltant del tema de l'educació de les dones ens demostra un veritable interès per aquesta problemàtica que transcendia el marc dels professionals de l'educació. Memòries llegides a la societat, com ara *De la educación higiénico-moral de la mujer*, del doctor Joan Giné i Partagàs; *Necesidad y utilidad de instalar escuelas dedicadas á la educación é instrucción de las jóvenes obreras, y organización que pudieran tener*, de Francesc Soler i Rovira; *Educación de la mujer*, de Carme Pi, i *Breves reflexiones sobre la educación doméstica*, de Julián López Catalán en són una bona mostra.

Algunes de les qüestions que plantejaven per als certàmens no estaven exemptes de polèmica: «Dadas las condiciones en que vive la mujer de la clase media, ¿qué educación debe dársele para subvenir en caso necesario á su subsistencia y á la de sus hijos?», o bé, «Para la enseñanza elemental, qué debe considerarse como principalmente educativa, ¿son más idóneos los maestros ó las maestras?».

22. Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, «L'Escola Normal femenina (1861-1900)» i «L'Escola Normal femenina (1900-1931)», a *L'Escola Normal de Barcelona*, 2000, p. 113-144 i 255-264.

23. O. FONOLL, *Nociones de sistemas y métodos de enseñanza, con unos ligeros principios de educación para el régimen y dirección de las escuelas de niñas dedicadas a las maestras de primera enseñanza*, 3a ed., Barcelona, Juan Bastinos e hijo editores, 1863.

En general, aquests escrits posen l'accent en les qüestions educatives descuidades per les administracions públiques i motiu de preocupació per a intel·lectuals, polítics, científics i professorat de les escoles normals, els quals van contribuir al debat i al progrés en la consecució de noves fites educatives.

Una altra de les iniciatives per a la professionalització de les dones va ser l'Escuela de Institutrices y otras carreras para la Mujer, fundada el 1892 per la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País i apadrinada per Joan Orriols. Aquesta institució imitava l'Ateneo de Señoras que havia estat fundat a Madrid el 28 de desembre de 1868, per Faustina Sáez de Melgar i Joaquina García Balmaseda, i, posteriorment, gràcies a la iniciativa de Fernando de Castro aquella idea inicial va tenir continuïtat i es consolidà amb la fundació de l'Escuela de Institutrices de Madrid, constituïda al desembre de 1869, i l'Asociación para la Enseñanza de la Mujer, creada per les mateixes alumnes de l'Escuela de Institutrices al juny de 1871.²⁴

L'Escola d'Institutrius barcelonina va néixer amb el propòsit d'expedir títols d'institutrius i professores i d'impartir cursos especials per a preparar l'ingrés als cursos de magisteri de les futures mestres.

L'educació domèstica s'integra dins la xarxa escolar

La consolidació del sistema liberal burgès va permetre la integració de les dones dins la xarxa escolar pública a partir de la segona meitat del segle XIX, especialment d'ençà que la Llei Moyano prescriu l'obligatorietat d'establir escoles de nenes als municipis de més de cinc-cents habitants. La consideració de l'educació de les dones com un assumpte que transcendia l'esfera domèstica va obrir un nou horitzó professional per a les dones de la burgesia, que veien en la carrera de magisteri l'accés a una activitat remunerada que s'adeïa amb el seu estatus i que era compatible amb les seves obligacions familiars.

El currículum de les escoles de formació de mestres mantenia tots aquells continguts considerats útils per a l'educació de les nenes, futures mares de família; matèries heretades de les antigues costures, com la formació moral i religiosa i les labors d'agulla, però també altres continguts nous com la higiene i l'economia domèstiques, que incorporaren elements de modernitat i racionalitat al procés d'escolarització de les dones. Tot plegat va afavorir l'aparició a l'espai públic de moltes dones de la burgesia, les quals enarborant el discurs de la domesticitat defensaven la instrucció de les dones i, per tant, el desvetllament de les seves consciències.

24. Catherine JAGOE et al., *La mujer en los discursos de género...*, 1998, p. 120 i 160.